

Тема 10

ОСВІТНІЙ РУХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА УКРАЇНСЬКИХ ПРОСВІТИТЕЛІВ Т.Г. ШЕВЧЕНКА, М.І. КОСТОМАРОВА, П.О. КУЛІША

10.1. Освітня програма Кирило-Мефодіївського товариства та діяльність його членів

Закріпаченням селянства, ліквідацією Гетьманщини, Запорозької Січі — останнього Збройного оберога і захисника народу, знищенням демократичних засад українського суспільства, рідної школи завершився шалений наступ російського самодержавства на терені України кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. Потужний імперський поступ на українській землі призвів до духовного пригнічення, зневіри в майбутньому українського народу, його деморалізації і винародовлення (втрати ним ознак нації).

Українське панство в цих умовах зрадило свій народ і піддалося на спокуси нових колонізаторів — дворянські титули, чини, маєтності, владу. Тільки незначна частина української шляхти залишилася вірною своєму народу, проте і вона втратила віру в його майбутнє, змирилася з “малоросійською” долею батьківщини (М. Гоголь, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський та ін.).

Духовному пробудженню українського народу сприяло “Слов’янське товариство Св. Кирила і Мефодія”. Ця таємна політична організація, заснована в грудні 1845 р., складалася з відомих прогресивних діячів України М. Костомарова (1817—1888), М. Гулака (1822—1899), В. Білозерського (1825—1899). Потім, крім Т. Шевченка, кирило-мефодіївцями стали О. Маркевич

(1822—1867), П. Куліш (1819—1897), І. Посяда (1823—1894), О. Навроцький (1823—1892), Г. Андрузький (1827 — р. смерті невід.) та ін. Варто назвати, що слідчі справи містять прізвища 93 осіб, причетних до Кирило-Мефодіївського товариства.

Незважаючи на короткочасне існування товариства (грудень 1845 р. — березень 1847 р.), його учасники виробили і прийняли “Статут слов’янського товариства свв. Кирила і Мефодія”, а також програму — “Книги буття українського народу” (відомі під назвою “Закон Божий”) та “Головні правила товариства”. Крім того, було підготовлені звернення до “Братів українців!” та до “Братів Великоросіян і Поляків!”, в яких стисло відображено основні ідеї згаданих вище програмних документів.

Дізнавшись про заснування Кирило-Мефодіївського товариства як політичної організації, Т.Г. Шевченко виявив готовність пристати до нього, поставився до його ідей з великим запалом, готовністю співробітничати з більшістю питань, і особливо з проблем освіти, майбутнього політичного переустрою суспільства.

Численні дослідження діяльності Кирило-Мефодіївського братства не однозначні в оцінці позицій його учасників, розділяючи їх на “поміrkованих” і “революціонерів”, що узгоджувалося з партійними установками колишнього режиму. Тому відійшовши від традиційного класового підходу, концептуально важливим слід вважати положення, за яким кирило-мефодіївці були одностайними у скасуванні самодержавства, кріпацтва, заміни монархії республікою, широкої освіти народу, визнання національних прав України¹.

Основний документ кирило-мефодіївців “Закон Божий” (“Книга буття українського народу”) складався з 63 різних за обсягом статей (параграфів), що становлять морально-філософську концепцію, в центрі якої — доля народу. Всі три примірники програмового документа кирило-мефодіївців, що були вилучені під час арештів, написані рукою Миколи Івановича Костомарова. Однак є всі підстави вважати, що Т.Г. Шевченко брав активну участь в обговоренні тексту “Книги буття українського народу” (“Закону Божого”) і до багатьох статей (параграфів) цього історичного документа увійшли думки і переконання Кобзаря, висвітлені ним у прозових і поетичних творах.

¹ Гончарук П.С. Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства // Укр. істор. журн. — 1970. — № 5. — С. 52.

Основні документи Кирило-Мефодіївського товариства царська влада визнала як такі, що спрямовані проти панівного ладу, підривають його і є небезпечними. Такими вони були й насправді, бо в тій же 63-й статті Катерина II, руйнівниця Запорозької Січі, називається непристойними словами, а саме: "А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, надшила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других не-вільниками"¹.

Подібні ж оцінки катам українського народу, кровожерному Петрові I та Катерині II, дав Т.Г. Шевченко у своїй поезії.

Через усі документи товариства, творчість М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. стверджуються світлий оптимізм і віра в безсмертя України:

*"І пропала Україна. Але так здається...
...Лежить в могилі Україна, але не вмерла*

Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина... Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським"².

Складовою програмних документів кирило-мефодіївців була освітня програма. Нею передбачалося:

- заснування шкіл з рідною мовою навчання;
- видання книг і посібників для простого народу;
- розширення сфери вживання української словесності в науці;
- зближення з народом, сприяння поширенню освіти.

Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та інші кирило-мефодіївці були справжніми виразниками освітянської політики товариства, присвятили все своє життя пробудженню людини, її захистові. Тарас Шевченко проголосив метою свого життя боротьбу за долю пригноблених:

*Воскресну Нині Ради їх,
Людей закованих моїх,*

¹ Маловідомі сторінки історії України: У запитаннях і відповідях. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 12.

² Закон Божий // Наука і суспільство — 1991. — № 11. — 29.

*Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...*

Кирило-мефодіївці пропагували ідеї товариства в навчальних закладах: М. Костомаров у своїх лекціях у Київському університеті; В. Білозерський і Д. Пильчиков серед вихованців Полтавського Петровського кадетського корпусу, де вони вчителювали. Кирило-мефодіївці знайшли в Полтаві немало прихильників. Серед них була і дочка відомого письменника та громадського діяча В.В. Капніста — С.В. Скалон.

Члени товариства дбали про написання й видання книжок, доступних простому народові. Саме тоді вирішено було організувати збирання коштів для книгодрукування, написати історію України та інші книги в дусі ідей товариства. Виникла навіть ідея заснувати для цього окреме легальне товариство. Цю думку підтримали професор Харківського університету А.Л. Метлинський і вчитель Полтавської гімназії Л.І. Боровиковський. З цього приводу тричі відбувалися наради, в яких брали участь Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Гулак і П. Куліш¹.

У численних спогадах про Т.Г. Шевченка, у дослідженнях М.Л. Рудька про Т.Г. Шевченка і Київський університет, матеріалах про Кирило-Мефодіївське товариство та інших дослідженнях аналізуються основні документи товариства з огляду на освітянську політику уряду, розвиток українського шкільництва, педагогічної думки, сімейного виховання тощо.

Як вказує один із дослідників діяльності Кирило-Мефодіївського товариства Г.Я. Сергієнко, кирило-мефодіївці виступали палкими поборниками поширення серед народу освіти як могутнього засобу усвідомлення пригнобленими масами їхнього становища й необхідності боротьби за своє визволення з-під гніту. Передбачалося здобути від уряду дозвіл на відкриття шкіл у державних і поміщицьких селах, написати короткі підручники українською мовою з історії, географії, рахівництва і сільського господарства².

¹ Сергієнко Г.Я. Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства // Укр. істор. журн. — 1971. — № 1. — С. 72.

² Там само.

Для кирило-мефодіївців була чужою національна замкнутість та ненависть до інших народів. Т.Г. Шевченко, наприклад, ніколи не ототожнював гнобителів російського, польського, українського, чеського, болгарського, сербського та інших народів з пригнобленими масами. Відмежовуючи російський народ від російського царизму, польський — від його шляхти, поет-революціонер справедливо зауважував, що горе цих народів подібне до горя українців, що скрізь кривавим потом і слізьми простого люду міситься насущний хліб, народ падає в кріпосницькому ярмі, “латану свитину з каліки знімають”, щоб “обути княжат недорослих”, “розпинають вдову за подушне”, жорстоко розправляються з тими, хто пробує протестувати проти суспільних несправедливостей¹.

Царизм жорстоко повівся з братчиками, бо боявся поширення правди про історію України. Остання б сприяла пробудженню національної свідомості українського народу і його боротьби за свою незалежність.

10.2. Педагогічні погляди Т.Г. Шевченка

Тарас Григорович Шевченко (1814—1861) не залишив якихось праць з педагогіки, але його геніальні поетичні й прозові твори насичені проблемами навчання і виховання, вони несуть молоді виховний потенціал, спрямований на плекання національної свідомості, патріотизму, духовного збагачення особистості; його бентежить духовна байдужість, змирення з рабським станом свого народу.

*Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі...*

Уся творчість Т. Шевченка пронизана ідеєю незалежності України, любові до неї, відданості своєму народу, злагоди в суспільстві:

*Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем*

¹ Гончарук П.С. Питання єднання та співробітництва народів у поглядах кирило-мефодіївців // Укр. істор. журн. — 1971. — № 1. — С. 76.

*Велику руїну,
 Розкүйтеся, братайтеся!
 У чужому краю
 Не шукайте, не питайте
 Того, що немає
 І на небі, а не тільки
 На чужому полі.
 В своїй хаті своя й правда,
 І сила, і воля.*

Сенсом його життя було служіння рідному народу, Батьківщині. Своім геніальним талантом він намагався виховати і в читачів такої ж сили почуття любові й відданості їм:

*Я так її, я так люблю
 Мою Україну убогу,
 Що проклену святого Бога,
 За неї душу погублю!*

Шевченка як громадянина і патріота не могли не хвилювати проблеми української школи. Т.Г. Шевченко глибоко знав стан народної освіти. У ряді поетичних творів (“Наймичка”, “І мертвим, і живим...”), повістях “Близнець”, “Княгиня”, “Прогулка с удовольствием и не без морали”, “Щоденнику” та ін.) він започаткував педагогічні ідеї, які значно вплинули на формування педагогічної думки в Україні.

Перш за все просвітитель обстоював право свого поневоленого народу на рідну школу, яка є засобом поліпшення життя народу, його пробудження й усвідомлення свого рабського стану. Народна школа, на думку Т.Г. Шевченка, має бути доступною для всіх дітей. У ній діти мають одержувати міцні й глибокі знання, всебічно розвиватися. Рідна школа має задовольняти потреби свого народу і діяти на засадах народності.

Велику роль у народній школі поет надає особі вчителя, справу якого вважає найвищою мірою благородною і серйозною. Народний учитель самовіддано служить людям, своїй батьківщині. Саме таким педагогом був для Шевченка І.П. Котляревський, змальований ним у повісті “Близнець”. На противагу йому поет у ряді своїх творів описує бездарних і обмежених учителів, які своєю нікчемністю не могли сприяти розвитку учнів. Частина з них були садистами, знущалися над дітьми. Так, дяк Совгиря

“бьет, бывало, а самому лежать велит, да не кричат, а не борзяся и явственню читать пятую заповедь. Настоящий спартанец”¹.

Народний вчитель має бути доброю, високоморальною людиною, носієм духовності свого народу.

Т.Г. Шевченко розвінчує політику царизму, який дбав не про освіту, а про затемнення народу. Робилося це тим, що шкіль було дуже мало, більша частина дітей не охоплювалася навчанням. А ті діти, яким випала доля навчатися, набували примітивних знань, бо вчилися здебільшого у церковно-приходських школах малограмотними дячками.

Засуджує поет й освіту дворянської молоді. В інститутах шляхетних дівчат, кадетських корпусах у дітей вбивалися їхні задатки, кращі людські якості, одержані від природи та батьків. Освіта в них була збідненою, основна увага приділялася виробленню дворянських манер та моралі. У своєму знаменитому “Щоденнику” поет записав свої враження, які виніс від відвідання Нижньоновгородського інституту шляхетних дівчат. Він обурюється низьким рівнем естетичної культури в навчальному закладі, а з приводу безграмотності кращого випускника кадетського корпусу 22 жовтня 1857 р. залишив такий запис: “Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница? Проклятие вам, человекоубийцы — кадетские корпуса!”

Народність поет розумів як засіб патріотичного виховання, прищеплення їй святого почуття любові до рідного краю, до знедоленого українського народу. Досягається це шляхом вивчення історії своєї батьківщини, безпосереднім життям з народом, боротьбою за його щастя.

Т. Шевченко засуджує українське панство та інтелігенцію, які зрадили свій народ, плазували перед царатом, аби здобути нові привілеї, і ще нещадніше пригноблювати своїх “братів незрящих гречкосіїв”. Появі та зростанню таких “земляків” сприяла колонізаторська політика царату в Україні, серцевиною якої була денационалізація української школи, русифікація населення. Поет картає інтелігенцію за прояви національного нігілізму, що призвело її до повного душевного спустошення, спідлення.

Засуджуючи колоніальну політику в галузі освіти в Україні, Т. Шевченко закликав не до відрубності вітчизняної школи, а обстоював всебічну широку освіту української молоді.

¹ Шевченко Т.Г. Повне збір. творів: У 6 т. — Т. 5. — К., 1963. — С. 154.

*Не дуріте самі себе,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,
І свого не цурайтесь.*

У повчальному посланні “І мертвим, і живим...” Т. Шевченко звертається до земляків-інтелігентів, аби останні схаменулися і обстоювали народні права, служили трудовому люду. Він застерігає, що тих, хто зрікся свого народу, його історії, культури, мови, чекає зневага і осуд. Бо хто матір забуває,

*Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають,
Чужі люди проганяють.*

Поет показує, що шлях до національного відродження пролягає через усвідомлення своєї історії, національної гідності.

*Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу.
Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли.
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чий сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?*

Ця порада Т.Г. Шевченка як ніколи актуальна й у наші дні, коли відбувається процес духовного відродження та відновлення суверенної України.

Визначальну роль у вихованні патріотизму, любові до рідного народу, формування самосвідомості, на думку Т. Шевченка, має рідна мова. Вона є невмирущим виразником народних ідеалів, духовного збагачення.

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує...*

Ставши охоронцем рідної мови, Т.Г. Шевченко закликав зрозуміти, пізнати таїни рідної мови, бо людина без любові до материнської мови не може бути вірною ні своєму народові, ні державі.

Поруч з правдивою історією свого народу, рідною мовою, які мають займати провідне місце в рідній школі, поет високо цінить народну пісню. На народній пісні зріс геній Т.Г. Шевченка. Пісня для нього була невмирущим джерелом духовності народу, його історією, долею. У поетичній формі він відізвався про неї:

*Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де люди, наша слава,
Слава України.
Без золота, без каміню,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.*

Велику роль у вихованні дітей Т.Г. Шевченко надавав матері. Поет глибоко знав, як із благоговінням оспівана у фольклорі жінка-мати (“На сонці тепло, а біля матері добре”, “Нема у світі цвіту яскравішого над маківочки, нема і роду ріднішого над матіночки”, “Немає у світі такого краму, щоб купити маму” тощо). У поемі “Наймичка” Т.Г. Шевченко виявив себе співцем материнства, зворушливо розкривав силу материнської любові:

*Дитя моє!
...Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе.*

Змальовуючи страждання матері-наймички, поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим започаткував в українській педагогіці культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так:

*У нашій раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим...
... І перед нею помолюся,
мов перед образом святим...*

Поета турбував стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не вчилися, а дівчат-дворянок у приві-

лейованих закладах вчили тільки світських манер, не розвивали їхній розум, духовність. Т.Г. Шевченко як гуманіст обстоює рівність хлопців і дівчат у навчанні, стоїть за надання жінці повноцінної освіти.

Високу оцінку надає поет родинному вихованню. У трудовій сім'ї, на його думку, діти зростають працьовитими, духовно багатими. Сім'ї мають створюватися на підставі любові, спільна праця є основою життя дорослих і дітей. Тому поет вчить молодь, особливо дівчат, обачливості у коханні, застерігає від спокус, зради. Йому болить доля матерів-одиначок, дітей-безбатченків ("Катерина", "Наймичка"). Твори Т.Г. Шевченка з цього циклу — це стогін народу над сплюндрованою долею, ствердження краси і величі українців засобами викриття їх катів різних мастей...

Захоплюючись вихованням дітей у селянських сім'ях, поет засуджує його у дворянських родинах ("Прогулка с удовольствием и не без морали", "Близнецы" та інші твори). У них часто матері відмовляються від згодування своїх дітей, а робить це наймана жінка:

*І не знають, як ті діти
У них виростають,
Бо матері там немає,
А мамку наймають.*

Ці жінки не виконують материнських обов'язків і в наступні роки повністю усуваються від виховання своїх дітей:

"Зачем они детей родят, эти амфибии, эти бездушные автоматы? С какой целью они выходят замуж, эти мертвые красавицы? Чтобы сделать карьеру, как выражается моя кузина; а дети — это уже необходимое следствие карьеры, и ничего больше. Бедные бездушные матери! Вы свой долг, свою священную обязанность передаете наемнице гувернантке и, еще хуже, деревенской неграмотной бабе. И диво ли после этого, что порода хорошеньких кукол у нас не переводится? Да и будет ли когда-нибудь конец этой породе? Едва ли, — она страшно живуча на нашей тучной заматерелой почве"¹.

В останні роки свого життя Т. Шевченко намагався бути корисним рідній школі. Він радісно зустрів звістку про відкриття в Україні недільних шкіл і для них написав "Букварь южно-

¹ Шевченко Т.Г. Прогулка с удовольствием и не без морали // Твори: У 3 т. — Т. 2. — К., 1955. — С. 635—636.

руській” (СПб., 1861), який посідав одне з провідних місць в історії освіти і культури України.

“Буквар южно-руській” має такі розділи: азбука, склади, цифри, лічба, текстовий матеріал, на якому вчать читати. Його справедливо можна вважати новаторським, бо він значно відрізняється від букварів того часу (Шейковського, Гаццука, Золотова, що націлювали дітей на вивчення незрозумілих складів, назв, букв, і заохочує учнів до свідомого читання, осмислення прочитаного. Буквар містив фольклорні твори: приказки та прислів’я, народні думи, на яких Т.Г. Шевченко прагнув формувати юні душі майбутніх освічених співвітчизників.

Велика виховна сила Шевченкових творів є невичерпним джерелом у вихованні нових національно свідомих поколінь української молоді.

10.3. Просвітницька діяльність і педагогічні ідеї М. Костомарова і П. Куліша

Визначне місце в історії української педагогіки посідає *Микола Іванович Костомаров* (1817—1888). Працюючи викладачем гімназій у Рівному та Києві, ад’юнктом-професором Київського університету, від добре знав проблеми школи і роль освіти в житті народу. На його думку, “Народна освіта — всьому голова, всьому основа”. Усе своє життя він присвятив тому, аби реалізувати цю тезу. У “Книзі буття українського народу” Костомаров виклав свою освітню програму, в якій з метою піднесення українців на перший план ставиться справа народної освіти, за допомогою якої здійснюється “ознакомление народа с плодами образованности”.

Елементарна народна освіта мусить подаватися рідною мовою, для якої не повинно бути ніяких обмежень порівняно з російською. Вченого непокоїв примітивний рівень освіти народних шкіл, і він викладав реалістичну програму початкового навчання: “Треба обмежитися елементарним викладом наукового знання, необхідно для першої освіти. Тому на теперішній час, крім букварів, народові потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехізис, виривки з повчань учителів церкви, з житій улюблених народом святих і пояснення богослужіння, щоб там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народові матеріалізм, але народ з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця”.

Крім духовної освіти, Костомаров наполягав на оволодінні учнями рідною мовою, граматику, розширенні знань з природознавства, основ народного життя, становища народу в державі та його юридичних прав тощо.

М.І. Костомаров обстоює самостійність української мови і її обов'язкове вивчення як предмета в народній школі. Він детально аналізує фонетичні й граматичні особливості української мови, показує її відмінність від великоруської та польської.

З 1862 р. М. І. Костомаров звертає увагу на видання українських підручників. У статті "О преподавании на южнорусском языке" він закликає українську інтелігенцію до видання навчальних книг та книжечок для дитячого читання, до пожертв на ці видання тощо. На думку вченого, слід заводити школи, в яких діти селян здобували б освіту рідною мовою.

Він засуджує діяльність сучасників за беззмистовність тогочасної української поезії й белетристики, викриває скупість українського панства щодо підтримки книговидавничої справи: "Писати повісті й стішки — часто бездарні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами з зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складення потрібних народів книжок. Також і наші заможні народодлюбці радніш уберуться для забави в національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять із своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти"¹.

У згаданій вище статті Костомаров накреслює план видання книжок для потреб українського народу.

Велику пізнавальну цінність мають дослідження вченим проблем української ментальності, які лягли в основу зародження української етнопсихології та етнопедagogіки. У статті "Дві руські народності" він здійснює спробу порівняльного аналізу української та російської ментальностей.

"Українсько-руська суспільність із давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм... До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучкість руху, прямування до виробу чогось нового й якесь руйнування недоробленого ще, все, що неминуче впливало з переваги особистості над громадськістю.

¹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Укр. істор. журн. — 1992. — № 14. — С. 27.

<... > На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубільців... В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики; не було холодного вирахування, не було твердості на шляху до визначеної собі мети”¹.

Відмінності між українською та російською ментальністю Костомаров зводить до таких моментів²:

1) у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, окремою людиною. Українець вище цінує окрему людину, ніж загал;

2) росіяни нетерпимі до чужих вірувань, чужих народів, чужих звичаїв, чужих мов. На Україні ж люди “звикли з незапам’ятних часів” чути в себе чужу мову й не цуратися людей з іншим обличчям та іншими звичаями;

3) росіяни — народ “матеріальний”, українці прагнуть “одухотворити весь світ”;

4) росіянин мало любить природу, не плекає квітів, “має якусь ненависть до рослин”. Українець любить природу, тому й “українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птиці, тварини, небесні світила, ранок і вечір, весна і сніг — усе дихає, мислить, чуває разом з людиною, усе озивається до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду”;

5) у суспільному житті росіян ціле панує над одиницею, загальне над окремою людиною, яка є цілком придушеною, пригнобленою. Для українців такий порядок неможливий, вони цінують особисту свободу. У росіян панує насильство (монархія), в українців — добровільна спілка, “федерація”.

Подання Костомаровим характеристики духовності українця мало і має величезне значення у побудові української національної системи виховання. Адже перевага особистого над загальним, індивідуалізм, прагнення особистості до самовияву, нетерпимість до підпорядкування, поетичність, почуттєвість, естетичність, ідеалізм, м’якість, мрійливість — ці та інші риси характеру українця мають враховуватися у змісті освіти, методиці навчальної та виховної роботи. У практичній діяльності кращих українських вчителів багатьох поколінь ми бачимо вміле

¹ Костомаров М.І. Дві руські народності // Історія філософії України. Хрестоматія. — К.: Либідь, 1996. — С. 319.

² Веркалець М.М. Освітньо-педагогічна спадщина // Рад. шк. — 1989. — № 8. — С. 87.

використання різноманітних чинників, форм та методів педагогічного впливу, спрямованих на формування духовності поколінь, що вступають у життя.

В історію українського шкільництва *Пантелеймон Олександрович Куліш* (1819—1897) увійшов як великий реформатор українського правопису.

Просвітитель взявся за створення “Граматики”, аби спростити, полегшити складний шлях навчання дітей. Він так пояснює це завдання: “Скільки не є у нас на Україні граматик і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо друковані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиться над книжкою, поки навчиться іноязичні слова розбирати, через те надовго діти з дому до науки одлучаються, од роботи одвикають, псується без отцевського й материнського догляду”.

До “Граматики” Куліша український правопис був надзвичайно строкатим, не уніфікованим, що пояснювалося непогодженістю мовних правил в українських землях, які входили до різних держав. У “Граматці” спрощено правопис, забезпечено уніфікацію мовних та писемних правил. У вступному слові Куліш так описує втілення свого задуму: “... я намагався спростити, настільки можливо, український правопис і пристосувати його до найлегшої вимови слів. До цих пір око читача неприємно разила буква “ы”. В українській мові, взірцем якої є для мене найбільш спільний полтавсько-чигиринський діалект, зовсім немає звука “ы”, і тому я його замінив осьмеричним “й”, а гостре “і” я виражаю десятиричним “ї”.

У “Граматці” подаються азбука, маленька азбука, прописна азбука, стрічна азбука, крива азбука тощо, наводяться поради щодо її засвоєння. Потім розроблено шість уроків, спрямованих на засвоєння складів, їх різновидів та розділ “Читання по верхах”. Крім азбуки, складів та правопису в “Граматці” подаються такі розділи: “Прислів’я”, “Яка була доля нашого народу од найдавніших часів”, “Арифметика”, “Слово для письменних”.

Розділи “Прислів’я” та “Яка була доля нашого народу од найдавніших часів” були призначені для читання. Зміст їх був насичений народною мудрістю та правдою життя. “Приказка, — стверджує Куліш, — живе з давніх-давен між народом. А нам предківський заповіт, як треба світ розуміти, як між людьми обертатися. Тим-то, хто хоче піддержати свою річ, щоб більше дано їй віри, що вона не дурниця, той спирається на прислів’я, яко на отцевське й предківське добре випробуване слово”.

Розділ “Яка була доля нашого рідного краю од найдавніших часів” містить коротку історію України, географічні описи української землі; автор подає характеристику її політичного самоврядування, описує багатовікову боротьбу козаків з турками, татарами, поляками та іншими загарбниками.

У розділі “Арифметика” подаються відомості про саму науку, її практичне застосування, ілюстрації наявних цифр, закінчуючи мільйонним розрядом. Кожній математичній операції присвячено свій підрозділ. Подано також таблицю множення з детальними описаннями користування нею та кілька задач для розв’язування¹.

П.О. Куліш невтомно працював на ниві народного просвітництва, дбаючи про доступність освіти, її гуманні, духовні цінності; його непокоїла відірваність тогочасної освіти від потреб народу, що вела до денационалізації, спідління моралі. У листах з хутора його непокоїла проблема “батьків і дітей”, яка загострюється в міру зростання освіченості молодих і їх відходження під впливом останньої від народного способу життя. “...такі люде заслати, которих не знаєш і не відаєш, яким вони духом дишуть і що з твоєї дитину зроблять? Знов же й кошт на нього положи такий, за ту городянську науку, що, може, тільки з тисячі в одного господаря знайдеться на те й достаток. Уже ж воно, учившись там між городянськими дітьми, і од простої свитини, і од простих звичаїв, та й од рідної мови одвикне. Який же з його буде сім’янин у простій хаті, між простими селянами? Лучче ж йому в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сем’ю з тими науками вернутись”².

Куліш засуджує таку освіту і категорично стверджує, що наука, яка веде до відчуження від родини, народної моралі та одвічних патріархальних цінностей, є шкідливою. Наслідки такої освіти виявляються в яничарстві та духовному виродженні “освічених” українців, що було метою колоніального режиму. Тому нападки Куліша на “високу” освіту були його протестом проти антиукраїнської освітньої політики царизму, засобами якої український народ позбавлявся своєї інтелігенції, духовної еліти. Засуджує педагог і дух наживи, який пронизує цивілізоване “освічене суспільство і призводить до падіння моралі”. Для представ-

¹ Веркалець М.М. До 170-річчя з дня народження. Освітньо-педагогічні спадщина // Рад. шк. — 1987. — № 8.

² Куліш П.О. Твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Дніпро, 1989. — С. 249.

ників такої цивілізації “усе тільки *сбыт и потребление* на умі! І якби весь мир закипів торгом, то вам би й раю божого не треба...”; “...ви учите не богові, а мамоні служити; золотому ідолу розумною своєю головою кланяєтесь”.

П. Куліш обстоював народну школу, в якій би жили кращі освітні традиції народу. Перш за все українські діти мають вчитися рідною мовою, яка є неоціненним скарбом духовного зростання юних. У вірші “До рідного народу” поет підкреслює виняткову роль рідної мови:

*Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва.
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства¹.*

Народну мову, просте слово Куліш вважає безпосереднім впливом екзистенціальної “глибини” людського ества, безпосереднім “голосом” серця.

П. Куліш розглядає школу як заклад, в якому здійснюється прилучення дітей до хліборобської культури. Це поєднує людину з природою, рідною землею, і вихована так особистість “твердо на своїй землі стоїть”. Освітній ідеал Куліша — люди, світлі душею і міцні здоров’ям, “здатні зіпсовану по всій землі жизнь й оправити...”

Усю свою творчість Куліш присвятив проблемі поширення освіти свого народу, його літературні, історичні твори, публіцистика — все було спрямоване на те, щоб підвищити освітній рівень українців. Він надіявся, що за допомогою освіти можна об’єднати народ, домогтися усвідомлення ним свого підневільного стану та вибороти собі кращу долю:

*О козаки, народ мій завзятий,
Первоцвіте між нами, лицарями,
Хто б ваші душі вмів собі з’єднати,
Той царив би над всіма царями!*

Просвітитель мріє про той час, коли українська освіта буде на одному рівні з європейською, як за часів Київської України-Русі та козаччини. Вітчизняна школа, на його думку, не повинна бути ізольованою, у ній має розумно, гармонійно поєднатися культура

¹⁴ Куліш П.О. Твори: В 2 т. — Т. 1. — К.: Дніпро, 1989.— С. 250.

українська з європейською. Це значно підвищить рівень духовного життя українського суспільства. П. Куліш провіщає йому велике майбутнє. Адже якщо українці змогли зберегти свої гарні природні властивості, незважаючи на матеріальне і моральне приниження, то “що ж буде з народом, коли дух європейської освіченості увійде в цю похмуру закутану”.

Просвітня діяльність Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова розбудила педагогічну думку, викликала до життя нові покоління просвітителів, які присвятили себе розв'язанню проблем навчання і виховання юної зміни, а з нею плекали і долю України (К. Ушинський, О. Духнович, І. Франко, М. Драгоманов, Б. Грінченко, Леся Українка, М. Максимович, М. Грушевський, С. Русова та ін.).

Контрольні запитання і завдання

1. З'ясуйте роль Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова у формуванні освітянської політики Кирило-Мефодіївського товариства.

2. Чому, на вашу думку, Т. Шевченко, позитивно відгукнувшись про “Граматку” Куліша, видає в 1861 р. “Буквар південноруський”?

3. Визначте основні позиції педагогічних поглядів Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, П.О. Куліша.

Література для самостійного опрацювання

Веркалець М.М. Про педагогічну спадщину П.О. Куліша // Рад. шк. — 1988. — № 8.

Костомаров М.І. Закон Божий. Книга буття українського народу. — К., 1991.

Куліш П.О. Листи з хутора // Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 244—251.

Федоренко Д.Т. Т.Г. Шевченко і народна педагогіка // Рідна шк. — 1993. — № 3.

Шевченко Т.Г. Буквар південноруський 1861 р. — К.: Веселка, 1991. — С. 11—31.

Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим... // Твори: В 3 т. — Т. 1. — К., 1955. — С. 304—311.

Тема 11

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ К.Д. УШИНСЬКИЙ

У сузір'ї корифеїв світової педагогічної думки ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського, українця за походженням, одного з основоположників педагогічної науки і народної школи, сяє зіркою першої величини. За масштабністю і глибиною висвітлення актуальної педагогічної проблематики він серед своїх сучасників не мав собі рівних. Творча спадщина геніального українського педагога назавжди увійшла в золоту скарбницю світової педагогічної культури і є національною гордістю українського народу.



К.Д. Ушинський

К.Д. Ушинський народився 2 березня 1824 р. в м. Тулі, у сім'ї дрібнопомісного дворянина. Його батько — Дмитро Григорович Ушинський — багато років перебував на військовій службі, ветеран Вітчизняної війни 1812 р., за станом здоров'я в чині підполковника пішов у відставку й працював службовцем у різних установах. Мати — Любов Степанівна Гусак-Капніст, українка, походила з родини відомого українського

педагога назавжди увійшла в золоту скарбницю світової педагогічної культури і є національною гордістю українського народу.

письменника Василя Васильовича Капніста, який народився і жив у с. Обухівка Миргородського повіту Полтавської губернії. Дитячі й ранні юнацькі роки К. Ушинський провів в Україні, у маєтку батька, в урочищі Покровидина, на мальовничому березі ріки Десни, поблизу міста Новгород-Сіверського Чернігівської губернії.

Україна увійшла в розум, плоть, душу та серце майбутнього педагога із сім'ї, природи, від сусідів — українців, українських дітей — ровесників, з якими грався, під впливом української народної педагогіки, разом з українською мовою, яку добре знав і щиро любив, охоче спілкувався нею. У цьому першорядну роль відіграла, звичайно, його мати, яка сама керувала початковим навчанням сина, ввела його у світ українства, пробудила в нього допитливість, інтерес до читання, прищепила любов до України. Вона померла, коли хлопцеві було 11 років. Про неї він зберіг на все життя щонайтепліші спогади. І хоча К. Ушинський писав свої праці російською мовою, бо так склалися обставини його життя, та й українська мова була під суворою царською забороною, але він належить до плеяди славетних українських педагогів, належить Україні, з якою завжди був кровно і духовно зв'язаний. Та й по суті він мав таку ж тернисту особисту долю, як і Україна, зазнаючи наруг і свавілля з боку царських сатрапів. В умовах чорної реакції, що панувала тоді в Росії, його майбутня діяльність стала справжнім громадянським подвигом в ім'я волі України і всіх уярмлених народів.

Міцний фундамент знань і шанобливе ставлення до науки дало К. Ушинському навчання в Новгород-Сіверській гімназії (першій гімназії в Лівобережній Україні), особливо під впливом директора гімназії процесора Фітимківського, відомого вченого, одного із засновників Харківського університету.

У 1840 р. К. Ушинський вступив до Московського університету на юридичний факультет. Але щоліта, під час студентських канікул, залюбки приїжджав оздоровлюватися додому, до родини, в Україну.

Товариш по університету Ю.С. Рехневський так характеризує 17-річного студента Ушинського: "Уже під час вступних екзаменів і перших лекцій в університеті ми всі звернули увагу на Ушинського, який був тоді вельми молодою людиною, майже хлопчиком, з чорними виразними очима, з розумним і надзвичайно симпатичним лицем, жива і жвава мова якого, з ледь по-

мітним малоросійським акцентом, оригінальні й різкі судження з приводу університетських лекцій, тогочасних літературних і театральних явищ і всього того, що цікавило наш університетський світ, мимоволі збуджували загальне співчуття, яке викликає видка непересічна молода людина”¹.

У 1844 р., блискуче закінчивши Московський університет, К. Ушинський був залишений там на два роки для підготовки до професорської діяльності. З 1846 р. працював на посаді професора Ярославського юридичного ліцею, звідки 1849 р. був звільнений за демократичний напрям лекцій.

Довгий час Ушинський був змушений служити урядовцем у Міністерстві внутрішніх справ, виконуючи роботу, яка не задовольняла його ні морально, ні матеріально. Влітку 1851 р., перебуваючи в службовому відрядженні у Чернігівській губернії, він одружився з подругою свого дитинства Надією Семенівною Дорошенко, яка походила зі славного українського роду Дорошенків і була дочкою українського дворянина, їй належав хутір Богданка в Глухівському повіті Чернігівської губернії (тепер хутір Богданка Шосткинського району Сумської обл.).

У 1854 р. К. Ушинський влаштувався на посаду вчителя, а потім інспектора Гатчинського сирітського інституту, де значно поліпшив навчально-виховну роботу. З 1852 р. співпрацював у педагогічних часописах “Журнал для воспитания” та “Русский педагогический вестник”. У першому з них він у 1857 р. опублікував свої статті “Про користь педагогічної літератури”, “Про народність у громадському вихованні”, “Три елементи школи”, “Шкільна реформа в Північній Америці” та ін.

Наприкінці 1859 р. К. Ушинського було призначено на посаду інспектора класів Смольного інституту шляхетних дівчат, де панували мертвотна атмосфера і страшена зашкарублість. Долаючи великі перешкоди можновладців, Ушинський перетворив його в пристойний навчально-виховний заклад, запропонувавши новий навчальний план, додатковий дворічний педагогічний клас, залучивши до роботи талановитих педагогів. Одночасно він продовжував вести активну літературну й громадську діяльність. Склавав хрестоматію “Дитячий світ” (1861 р.), редагував “Журнал Министерства народного просвещения”, опублікувавши в ньому

¹ За кн.: К.Д. Ушинський про сімейне виховання / Упоряд. і автор вступ. статті О.Т. Губко. — К., 1974. — С. 7—8.

свої статті: “Праця в її психічному й виховному значенні”, “Недільні школи”, “Питання про народні школи”, “Рідне слово”, “Проект учительської семінарії”.

Працюючи в Петербурзі й Гатчині та перебуваючи за кордоном, К. Ушинський приїжджав в Україну до своєї сім'ї на хуторі Богданці, де мешкали його дружина з п'ятьма дітьми — синами Павлом, Володимиром, Костянтином та дочками Вірою і Надією.

За офіційними доносами в царський двір начальниці інституту та її помічників К. Ушинського знову обвинуватили у вільнодумстві, зажадавши від нього пояснень. Він, майже не встаючи, дві доби писав відповідь, а коли закінчив її, кров полилася у нього горлом, і наступного дня він звівся з постелі посивілим. Незабаром його увільнили від керівництва журналом, а в березні 1862 р. — і від роботи в Смольному інституті, пославши на 5 років за кордон, нібито для “лікування” та вивчення там стану жіночої освіти.

К. Ушинський справедливо вважав надане йому відрядження за кордон замаскованим засланням. Видатний педагог-патріот тяжко переживав розлуку з батьківщиною. В одному з листів 11 листопада 1863 р. він писав: “Страшно стає, як подумаю, що через рік чи два й останні тоненькі зв'язки мої з Руссю порвуться, і я залишусь десь у Ніцці чи Женеві, як острівець, загублений серед океану”. Здоров'я з кожним днем все погіршувалось. Незважаючи на це, учений-патріот і на чужині проводив напружену наукову роботу. Склав книжку для читання “Рідне слово” (1864 р.), написав статтю “Педагогічна подорож до Швейцарії”, підготував до друку два томи фундаментальної праці “Людина як предмет виховання” (1868 р.), зібрав матеріал до третього тому цього унікального твору тощо.

У 1867 р. К. Ушинський повернувся з-за кордону. Однак в останні роки його життя для нього склалися дуже несприятливі умови. Внаслідок перевтоми від напруженої роботи над підготовкою до видання великого психолого-педагогічного й філософського тритомного твору “Людина як предмет виховання (спроба педагогічної антропології) стан його здоров'я різко погіршився. Тому переважно він жив вдома, в Україні, на хуторі Богданці.

Влітку 1870 р. К. Ушинський лікувався в Криму, у вересні того ж року він повернувся на хутір Богданку до своєї сім'ї. Та вдома його зустріла страшна звістка — старший син Павлик, юнак

18 років, після закінчення гімназії поїхав з товаришами на полювання і смертельно себе поранив. Горе було безмежне. Після такого тяжкого удару здоров'я видатного педагога остаточно підупало.

Після смерті сина К. Ушинський з родиною переїхав до Києва, а в жовтні 1870 р. виїхав у Крим на лікування. У дорозі застудився, захворів на запалення легень і зупинився в Одесі, в готелі "Північний". Помер за робочим столом о другій годині ночі 3 січня 1871 р., правлячи рукопис "Педагогічної антропології". Славного педагога поховано, як він заповідав, в Україні, у Києві, у садибі Видубецького монастиря під великим каштаном, на мальовничих кручах Дніпра-Славути, і навіки в обійми прийняла свого вірного сина українська земля. А вдячні українські вчителі на його могилі спорудили величний пам'ятник.

Хоч і недовго прожив К. Ушинський, неповних 47 років, але встиг чимало зробити, залишивши багатющу творчу спадщину, що належить до класичної української педагогіки й гідно представляє її у світовій педагогічній культурі. Вона ніколи не застаріває, бо ґрунтується на твердій науковій основі.

Світогляд К. Ушинського формувався під впливом духовного життя українського народу та прогресивної європейської філософської думки. Він, крім української, російської, грецької та латинської мов, також вільно володів англійською, французькою й німецькою. Це дало змогу йому читати в оригіналі Бекона, Гегеля, Гердера, Гольбаха, Декарта, Дідро, Канта, Мілля, Руссо, Шеллінга. Значний відгомін у свідомості видатного педагога мало революційне піднесення в усій Європі 1840—1850-х років. Тому він непохитно став на позицію тодішньої передової європейської інтелігенції, яка виявляла щораз більше зацікавлення історією свого народу, мовою, фольклором, етнографією, проголошувала потребу ліберальних реформ, конституції, скасування дворянських привілеїв, кріпацтва. У національному житті нею висувалася ідея визволення народів з-під чужої влади та створення власної держави. Цих же ідей неухильно дотримувався й К. Ушинський, прагнучи до їх втілення крізь призму проблем педагогічних.

(Свій, цілком оригінальний, підхід виявив К. Ушинський у трактуванні самої педагогіки. Він вчив "розрізняти педагогіку в широкому розумінні, як суму знань потрібних або корисних для педагога, і педагогіку у вузькому розумінні, як зібрання виховних правил", закликав збагнути "відмінності між педагогікою в широкому розумінні, як зібрання наук, спрямованих до однієї

мети, і педагогікою у вузькому розумінні, як теорію мистецтва, виведеною з цих наук”¹.

Педагогіка належить до унікальних явищ людського суспільства, інтегруючи в собі достоїнства науки й мистецтва, що включає ремісництво. Причому педагогіка, як зазначив К. Ушинський, є “першим вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства — їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі; не до вираження самої природи людини — її душі й тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина”².

К. Ушинський вимагає будувати навчання й виховання з урахуванням природи дитини. “Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, — зазначав він у фундаментальній праці “Людина як предмет виховання”, — то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях”³.

Тому педагогіка має спиратися на широке коло антропологічних наук, до яких видатний педагог відносив такі: анатомію, фізіологію і патологію людини, психологію, логіку, філософію, географію, “що вивчає землю як житло людини й людину як жителя земної кулі”, статистику, економіку, історію. У цих науках, за його твердженням, викладаються, порівнюються й групуються факти й ті співвідношення фактів, у яких виявляються властивості предмета виховання, тобто людини.

Із зазначеного кола антропологічних наук особливо великого значення Ушинський надавав психології.

Відвідавши ряд європейських країн і докладно вивчивши специфіку їх педагогічних систем, К. Ушинський науково довів необхідність у вихованні й навчанні брати до уваги також національну належність дитини, враховувати національну особливість її характеру, що “вірніше за інші особливості передається від батьків до дітей”. Ця спадкова основа національної належності й характеру, за його твердженням, “служить найміцнішою основою для всього, що становить згодом повний характер Людини”⁴.

¹ Ушинський К. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 193, 194.

² Там само.

³ Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 199.

⁴ Ушинський К. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 126.

Основою педагогічної системи Ушинського є принцип народності, який ґрунтується на думці, що народ має право на школу рідною мовою, побудовану на власних національних засадах, й повинен її мати. З'ясуванню педагогічного принципу він присвятив одну з найвизначніших праць — “Про народність у громадському вихованні” (1857 р.).

“Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, — зазначає К. Ушинський, — на яку може розраховувати виховання: це те, що ми звемо народністю...”¹ (Під народністю він розумів своєрідність кожного народу, нації, зумовлену їх історичним розвитком, географічними, природними умовами). Це “поля батьківщини, її мова, її перекази і життя”², тобто те самобутнє, найтипівіше і найдорожче, що відрізняє одну націю від іншої й забезпечує їй успішне функціонування і розвиток. Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, має бути народним.

(За визначенням К. Ушинського, “народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії. Через особливість своєї ідеї, що вноситься в історію, народ є в ній історичною особистістю... Кожному народові судилося відігравати в історії свою особливу роль, і якщо він забув цю роль, то повинен зійти зі сцени: він більше не потрібний. Історія не терпить повторень. Народ без народності — тіло без душі, якому лишається тільки піддатися законові розкладу і знищитися в інших тілах, що зберегли свою самобутність. Особливість ідеї є принцип життя”³.)

Видатний український педагог назвав народність “єдиним джерелом історичного життя держави”, “найпрекраснішим створінням божим на землі”⁴. Це були геніальні філософсько-педагогічні ідеї великого вченого, який переконливо довів, що кожен народ, який хоче себе зберегти як націю й уникнути асиміляції, повинен мати свою державу, де плекати з покоління до покоління власну, властиву тільки йому оригінальність, через створену й застосовувану ним власну “народну” педагогіку та власну систему національного виховання.

Народна педагогіка, як і вся народна виховна мудрість, одержала в трактуванні К. Ушинського найвищу оцінку. Він пер-

¹ Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 99.

² Там само. — С. 100.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 100—101.

ший поставив на п'єдестал почесей народну педагогіку. Він же й перший увів поняття "народна педагогіка" в широкий обіг, обґрунтувавши правомірність цього терміна в педагогічній науці, теоретично й практично довів, що народна педагогіка, є золотим фондом педагогіки наукової, закликав до ґрунтового й всебічного вивчення виховного досвіду народу.

К. Ушинський писав, що "виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу"¹. За його справедливим твердженням, "тільки народне виховання є живим органом в історичному процесі народного розвитку"². А тому виховання не треба вигадувати, бо воно існує в народі стільки віків, скільки існує сам народ; з ним воно народилося, з ним зросло, відобразило в собі всю його історію і всі його якості.

Педагогічна спадщина К. Ушинського — вершина не тільки вітчизняної, а й світової педагогічної думки. І на таку височінь він піднісся завдяки тому, що джерелом його творчості була народна педагогіка. (Сторінки його творів щедро засіяні золотими розсипами народної педагогіки.) Наприклад, у першій частині "Рідного слова" вміщено понад 75 відсотків фольклору щодо загальної кількості матеріалу, а в другій — половину. У "Рідному слові" Ушинський використав 366 прислів'їв і приказок, 62 загадки, 51 баечку і жарт, 32 народні казки, 22 народні пісні, 7 скоромовок, а також безліч творів, у тому числі й своїх, близьких за змістом і формою до народних.

Видатний педагог із великою повагою ставився до народної педагогіки, зробивши її вінцем своєї педагогічної теорії. Він не раз підкреслював величезне значення пам'яток фольклору у справі виховання та навчання і на перше місце поставив казку, назвавши її першою і блискучою спробою народної педагогіки, виразником педагогічного генію народу.

Ушинському належить розробка наукових засад національного виховання. Національним він вважав виховання, яке історично склалося на історичному ґрунті певної конкретної нації й своїми цілями, змістом і засобами підпорядковане самотутній природі дитини, потребам забезпечення її належного тілесного, чуттєво-

¹ Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 100.

² Там само.

вольового, інтелектуального, духовно-морального й естетичного розвитку, засвоєнню національних, місцевих етнографічних та загальнолюдських культурних цінностей, формуванню довершеної особистості, національно свідомого представника свого народу.

“Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, — застерігав Ушинський, — у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета, і свої особливі засоби досягнення цієї мети”¹. Природним спрямуванням німецького національного виховання в Німеччині є формування німця, у Франції — француза, в Англії — англійця, у Росії — росіянина, а в Україні — українця.

Основи виховання і мета його, а отже, і головний його напрям, за висновком К.Д. Ушинського, різні в кожного народу і визначаються народним характером, тому запозичення одним народом в іншого виховних систем є неможливим, як не можна жити за зразком іншого народу, хоч яким би принадним був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, хоч якою вона була стрункою й добре продуманою. Кожен народ повинен випробувати власні сили щодо цього. Виховання має бути адекватним національній вдачі дитини.

Кожен конкретний народ через свою національну систему виховання продовжує й розвиває себе у своїх дітях, генерує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя. Тому цілком природним й об’єктивно закономірним виступає прагнення українського народу мати власну національну систему виховання. Першоосновою національного виховання виступає рідна мова, яку К. Ушинський у статті “Рідне слово” (1851 р.) назвав “незвичайним педагогом”, “великим народним педагогом”, “найбільшим народним наставником”, що навчає й виховує дітей надзвичайно швидко, легко й доступно, якимось незвичайним, властивим тільки їй способом.

“Мова народу — кращий, що ніколи не в’яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя... У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що поєднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою

¹ Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 47.

життєвість народу, а є якраз саме цим життям. Коли зникає народна мова — народу нема більше!”¹ — це рядки зі статті К. Ушинського “Рідне слово”.

Названа стаття належить до найяскравіших творів світової педагогічної літератури, присвяченої проблемам виховного й освітнього значення рідної мови.

До питання ролі рідної мови в навчанні й вихованні, розвитку дітей, у формуванні в них духовності й народного світогляду К. Ушинський звертався не раз. Він обурювався, що царизм не допускав вивчення української мови в школах України.

Висока оцінка К. Ушинським педагогічного значення рідного слова прогресивною педагогічною громадськістю України сприймається як мужній захист української мови від асиміляційних посягань шовіністично налаштованих московських русифікаторів та гнівне осудження перевертнів, ренегатів та яничар з числа українців, які цураються української мови, зневажають звичаї і традиції свого народу.

Стаття К. Ушинського “Про необхідність зробити російські школи російськими” (1867 р.) через “переважне, посилене вивчення батьківщини” своїм змістом і логікою закликає одночасно до того, щоб зробити українські школи українськими на основі інтенсивного вивчення України й українознавства.

Будучи українцем, К. Ушинський пишався своєю національною належністю, написав фундаментальну працю з українознавства, яку, на жаль, ще не надруковано.

Видатний український педагог обстоював природне право кожного народу мати свою національну школу, національну систему виховання. Він критикував зросійщення українських дітей, обстоював необхідність навчання їх українською мовою.

У висновках статті “Рідне слово” сформульовані основні вимоги педагогічно обґрунтованої системи вивчення іноземних мов у співвідношенні з мовою рідною.

“Вивчення іноземних мов не повинно ніколи починатися надто рано і аж ніяк не раніше того, коли буде помітно, що рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу дитини... тим ретельніше вивчають з дітьми іноземну мову, тим ретельніше мають вивчати з ними водночас рідну...”², — радив К. Ушинський.

¹ Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 123.

² Ушинський К. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 132, 133.

Дидактика К. Ушинського глибинна, розмаїта й оригінальна. Він вимагав будувати навчання на основі врахування національних, вікових, статевих і психологічних особливостей дітей, наголошував на значенні повторення в процесі навчання, обґрунтував дидактичні принципи свідомості, наочності, систематичності, міцності засвоєння знань.

Вагоме місце в дидактичній системі К.Д. Ушинського займає висвітлення проблем оптимізації пізнавальної активності школярів, емоційності навчання, розвитку мислення і мовлення учнів, забезпечення наступності в навчанні, належної організації самостійної роботи й творчості школярів, шкільного краєзнавства. Надзвичайно важливо те, що він не просто проповідував свою дидактику, а дав їй глибоке наукове обґрунтування та класичний взірець втілення на практиці. У цьому відношенні неординарними за своїм дидактичним змістом і методикою є його підручники для початкового навчання “Дитячий світ” (1861 р.), “Рідне слово” (1864 р.), статті “Три елементи школи” (1867 р.), “Недільні школи” (1861 р.), “Про початкове викладання російської мови” (1864 р.).

Виховна система К. Ушинського базується на мудрості народної педагогіки й висунених ним теоретичних положень педагогічної науки. Виховання він визначає як певний цілеспрямований і систематичний вплив на тіло, душу й розум дитини з метою прищеплення їй якостей здорової, розумної, моральної, релігійної, національно свідомої, творчо ініціативної, культурної, освіченої людини.

Розкриваючи психолого-педагогічну суть виховного впливу, К.Д. Ушинський писав: “Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними й поодинокими особливостями, — її тіло, душу і розум, — і передусім звертається до характеру людини...”¹ А тому він прагнув у “самій природі людини” знайти “засоби виховної діяльності”, переконливо доводячи, що “засоби ці величезні”. Тому кожен учитель, за його словами, “повинен набути всебічних знань про людську природу, за виховання якої береться”².

“Поняття вихованої людини — дуже широке поняття”³, — писав К. Ушинський. Тому розроблена ним виховна система вклю-

¹ Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 47.

² Ушинський К. Людина як предмет виховання // Там само. — С. 206.

³ Ушинський К. Про користь педагогічної літератури // Там само. — С. 20.

чає всі провідні компоненти підготовки всебічно розвиненої людини: формування наукового світогляду, розумове виховання, духовно-моральне, господарсько-трудове, естетичне, фізичне.

Формування наукового світогляду К. Ушинський вбачає в таких чинниках: у засвоєнні дітьми провідних елементів світоглядних ідей, тобто основ наукових знань і народних національних чеснот; виробленні ставлення до знань, що набуваються; наявності власних поглядів, переконань та національної свідомості учнів.

Під розумовим вихованням К. Ушинський розумів цілеспрямовану діяльність вихователів, батьків та вчителів, спрямовану на розвиток розумових сил і мислення учнів та прищеплення культури розумової праці. Воно передбачає набуття знань, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, прищеплення інтересу й потреби в розумовому збагаченні впродовж усього життя, самостійному здобуванні знань і застосуванні їх на практиці. За висновком К. Ушинського, свідомість “збагачується тільки: а) примноженням фактів та б) переробкою їх. Чим більше фактичних знань набув розсудок і чим краще він переробив цей сирий матеріал, тим він розвиненіший і сильніший”¹.

Могутнім фактором розумового виховання молоді виступає вдавнення до феноменальної мудрості рідного народу, до невичерпних джерел фольклору.

Духовно-моральне виховання, на думку Ушинського, має розвивати в дитини гуманність, почуття національної і власної гідності у поєднанні зі скромністю, чесністю і правдивістю, патріотизм, працьовитість, дисциплінованість. Завдання і зміст духовно-морального виховання він визначив з огляду вселюдських, народних і національних культурних цінностей, виходячи з вимог народних чеснот і норм християнської моралі, дбаючи, щоб воно розвивало в дитині твердий характер і волю, стійкість, почуття громадянського обов'язку. Сюди ним включається усунення в національному характері рис від'ємних й утвердження прикмет позитивних. Основа духовно-морального виховання — протиставлення: Бога — дияволу, Добра — злу, Світла — темряві, Правди — брехні, Милосердя — жорстокості, Розуму — невігластву, Честі — ганьбі, Працьовитості — неробству, Краси — потворству.

¹ Ушинський К. Людина як предмет виховання // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 310.

“Духовний розвиток, духовне виховання людини зокрема і на народі взагалі — зазначив К. Ушинський, — здійснюється не лише школою, а кількома великими вихователями: природою, життям, наукою, і релігією”¹. Прищеплення християнської релігійності він вважав невід’ємним компонентом духовно-морального виховання молоді. “Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає нам християнство. Усе, чим людина, як людина, може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основу всього, вкоренити вічні істини християнства”², — писав К.Д. Ушинський.

Господарсько-трудове виховання в педагогічній системі К.Д. Ушинського виступає як основа всіх напрямів виховання. Психолого-педагогічний механізм його з усією достеменністю розкрито у фундаментальній статті “Праця в її психічному й виховному значенні” (1860 р). Працю він вважає головним “джерелом людської гідності, і щастя”³.

Основне покликання господарсько-трудового виховання полягає в тому, “щоб розвинути в людині звичку й любов до праці: воно повинне розвинути в людині звичку і любов до праці”⁴.

Етичне й естетичне виховання К.Д. Ушинський трактував як цілеспрямований, організований процес формування у дітей розвиненої естетичної свідомості, художньо-естетичного смаку, здатності сприймати, творити й цінувати прекрасне, поводитися культурно, гнучко і достойно.

Фізичне виховання, як виклав К. Ушинський у книзі “Дитячий світ” (розділ “Про людину”) та в третьому томі “Педагогічної антропології” (розділ “Загальні зауваження про фізичне виховання”), має на меті зміцнення здоров’я, сили, досягнення правильного тілесного розвитку й утвердження здорового способу життя, вироблення навичок санітарно-гігієнічної культури учнів.

Всі напрямки виховання К. Д. Ушинський розглядав як єдину нероздільну цілість, у гармонії родинно-громадсько-шкільно-

¹ Ушинський К. Питання про народні школи // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 2. — К., 1983. — С.56.

² Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Там само. — Т. 1. — К., 1982. — С. 101.

³ Ушинський К. Праця в її психологічному і виховному значенні // Там само. — С. 107.

⁴ Там само. — С. 113.

го впливу на виховання. “Громадське виховання є для народу його сімейне виховання. У сім’ї природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і дальшого розвитку характеру батьків”¹, — зазначав видатний український педагог.

За висновком К.Д. Ушинського, повне досягнення навчальної й виховної мети можливе, коли її втілює висококваліфікований вчитель, вихователь.

Вимоги до вчителя і його всебічної підготовки сформульовані К. Ушинським чітко та однозначно. Вміння не тільки вчити, а й виховувати любов до своєї професії й прихильне ставлення до дітей, відповідальне ставлення до обов’язків педагога, освіченість, ґрунтовне знання педагогіки і психології, статечність, володіння педагогічною майстерністю й педагогічним тактом — ось провідні риси справжнього вчителя.

У статті “Три елементи школи” (1857 р.) К. Ушинський виділив такі найвпливовіші виховні сили: адміністрацію закладу, вихователів та вчителів. Він переконливо доводить, що коли “вихователь як за освітою, так і за характером своїм відповідає високому покликанню педагога, то заклад у його руках швидко може досягти довершеності”².

Видатний учитель українських учителів висловлює своє переконання також у “тому, по без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характер може формувати характер”³.

Звичайно, справжній учитель, на думку К.Д. Ушинського, — це той, хто постійно сам вчиться, займається самоосвітою, знайомиться з найновішою педагогічною літературою, підвищує й удосконалює свою кваліфікацію. Саме ця думка пронизує його статтю “Про користь педагогічної літератури”.

Найістотнішим недоліком у справі тодішньої народної освіти К. Ушинський вважав нестачу “хороших наставників, спеціально підготовлених до виконання своїх обов’язків”. Свої докладні міркування про підготовку кваліфікованих учительських

¹ Ушинський К. Про народність у громадському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 101.

² Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т. 1. — К., 1982. — С. 27.

³ Там само. — С. 39.

кадрів для молодших класів він вклав у статті “Проект учительської семінарії” (1861 р.). Разом із цим К. Ушинський обстоював гостру необхідність відкриття й функціонування обширних педагогічних факультетів при університетах, “фактичне значення такого педагогічного або взагалі антропологічного факультету було б велике. Педагогів кількісно потрібно не менше, а навіть ще більше, ніж медиків, і якщо медикам ми ввіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум дітей наших, ввіряємо їхню душу, а разом з цим і майбутнє нашої вітчизни”¹.

Значення К.Д. Ушинського в розвитку педагогічної думки колосальне. Він став основоположником, творцем глибокої, стрункої педагогічної системи, забезпечивши таким чином високий науковий злет і світову славу української педагогіки в усіх її основних напрямках — у галузі новітньої дидактики й теорії виховання, школознавства й підручничознавства, педагогічної антропології, українознавства, підготовки учительських кадрів.

Послідовниками Ушинського в Україні були Т. Лубенець, Б. Грінченко, Х. Алчевська, Ю. Федькович, С. Русова, Г. Ващенко та багато інших.

Педагогічні ідеї великого педагога нині успішно втілюються під час розбудови самостійної Української держави, у відродженні й розвитку національної школи, освіти, української системи виховання, української педагогіки.

Контрольні запитання і завдання

1. Які педагогічні вимоги висунув громадсько-педагогічний рух 60-х років в Україні?

2. На прикладі біографії К. Ушинського покажіть його велич як українського педагога.

3. Назвіть найбільш відомі вам педагогічні праці К. Ушинського. Як трактував К. Ушинський педагогіку?

4. Розкрийте суть висуненого К. Ушинським принципу народності.

5. Чим і як обґрунтував К. Ушинський необхідність національного виховання?

6. Дайте оцінку основних положень дидактики К. Ушинського.

7. Схарактеризуйте підручники “Дитячий світ” та “Рідне слово”.

¹ Ушинський К. Людина як предмет виховання // Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — Т.1. — К., 1982. — С. 200.

8. Визначте провідні напрямки виховної системи К. Ушинського і діяльність щодо їх реалізації в школах самостійної Української держави.

9. Які вимоги ставив К. Ушинський до вчителя і його професійної підготовки?

Література для самостійного опрацювання

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. — К., 1982—1983.

Ушинський К.Д. Життя і діяльність у портретах, ілюстраціях і документах. — К., 1974.

Ушинський К.Д. Про сімейне виховання / Упоряд. та автор вступної статті О.Т. Губко. — К., 1974.